

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.3.86>

FƏRİDƏ ALLAHVERDİYEVA*

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN VARIATİVLİYİ

Məqalə söz birləşmələrinin dəyişkənliyinə həsr olunub. Söz birləşmələri sintaksis, leksikologiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Söz birləşmələrinin forması və xüsusiyyətləri onları təşkil edən sözlərin təbiətindən asılıdır. Söz birləşmələri təbii olaraq söz yaradıcılığında da fəal iştirak edə bilər. Frazeoloji vahidlərin formaları da söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və bu əsasda yaranır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daim onlarla qidalanır. Təbii ki, obyekt münasibətlərinin həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə özünü göstərdiyini qeyd etməyi vacib hesab edirik.

Açar sözlər: predikativ əlaqə, formal obyekt əlaqəsi, məna əlaqəsinin yaratdığı variasiya, sözlər arasında sintaktik əlaqələrin variasiyası.

Giriş

Birləşmələrinin mahiyyətini, mövqeyini müəyyənləşdirmək, onu başqa dil vahidlərindən ayırmaq və bununla da ayrıca götürülmüş bir dildə və yaxud dil sistemində söz birləşmələrini sözün tam mənasında tədqiq etmək o qədər də asan məsələ deyildir. Qeyd etdiyimiz kimi söz birləşmələri dil sistemində çox mühüm yer tutur və dilin ümumi quruluşuna məxsus bir sıra xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Söz birləşmələri sintaksis, leksikologiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Söz birləşmələrinin forması və xüsusiyyətləri onu əmələ gətirən sözlərin xarakterindən asılı olur. Söz birləşmələri təbii olaraq söz yaradıcılığında da fəal iştirak edə bilər. Frazeoloji birləşmələrin formaları da söz birləşmələrinin modellərinə əsaslanır və o əsas da yaranır.

Əsas təhlil

Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima ondan qidalanır. Bir qədər öncə qeyd etmişdik ki, söz birləşmələri arasında dilçilik ədəbiyyatlarında, təbii olaraq ümumiləşmiş (qrammatik) əlaqə dörd qrupa bölünür: predikativ əlaqə, atributiv əlaqə, obyekt əlaqəsi, relyativ əlaqə (zərfi).

Predikativ əlaqə dedikdə əlaqə komponentlər olan əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqəni nəzərdə tuturlar.

Ex: The wind blows. The sea weaves. You work, We sing müvafiq olaraq Azərbaycan dilində də həmin komponentlər arasındakı əlaqələr özünü göstərir – külək əsir, dəniz dalğalanır, sən işləyirsən, biz oxuyuruq. Burada əlaqə söz birləşmələrində özünü subyekt kimi göstərir: külək əsəndə, dəniz dalğalananda, sən işlədikcə, biz oxuyan vaxt.

Digər bir əlaqə isə atributiv əlaqədir. Təbii olaraq adından göründüyü kimi bu əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti (maddi-material əsası, keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s.) arasındakı əlaqələri ifadə edir. Məsələn, stone wall, a good man, the very house, row material, several books və s. Müvafiq olaraq Azərbaycan dilində də- daş divar, yaxşı adam, hamın ev, xammal, xeyli kitab və s. Atributiv əlaqə özünü təyinlə təyin olunan arasında (təyin + mübtədə, təyin + tamamlıq, təyin + zərflilik, təyin + xəbər şəklində) göstərir, cümləyə ismi birləşmə şəklində daxil olur. [10. 104]

Üçüncü əlaqə forması obyekt əlaqəsidir. Bu əlaqə isə öz növbəsində hərəkətlə onun obyektini arasındakı əlaqələri ifadə edir. Obyekt dedikdə həm müstəqim (ismin təsirlik halı ilə ifadə olunan), həm də qeyri-müstəqim (ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halları ilə ifadə olunan) obyektlər nəzərdə tutulur, Məsələn, to observe the sea, the read the book, to ask from you, to ask him question, observe (watch) the sea, I read the book, I ask you.

I ask him question. Eyni ilə qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan dilində də həmin əlaqə mövcuddur: kitabı oxumaq, səndən soruşmaq, ona sual vermək, dənizi seyr etmək. Dənizi seyr edirəm. Kitabı oxuyuram. Səndən soruşuram. Ona sual verirəm. [5. 203]

Təbii olaraq qeyd etməyi vacib sayırıq ki, obyekt əlaqəsi həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə özünü göstərir. Bizim tədqiqatımızla əlaqədar həmçinin cümlələr arasında, mürəkkəb cümlələr arasında da həmin əlaqələr mövcudluğunu qeyd etmək istərdik ki, söz birləşməsində

olduqda tərəflər birlikdə bir mürəkkəb üzv kimi götürülür, cümlədə olduqda müstəqim obyekt bildirən sözlər isə həm feili, həm də ismi xəbərlə əlaqələnir və cümlədə tamamlıq vəzifəsində işlənir.

Başqa bir əlaqə isə relyativ (zərfi) əlaqə adlanır. Məna əlaqəsinin bu növü hərəkətlə onun dərəcəsi, tərz, zamanı, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və özünün çoxplanlılığı ilə əvvəlki qeyd etdiyimiz əlaqələrdən fərqlənir, seçilir.

Məsələn, *to walk slowly, to make merry much, to wait until morning, to leave for village, to sit much, to cry from joy, to sit for a rest, to work with their agreement* və s. Bu söz birləşmələrin hər birini cümlə şəklində də ifadə etmək olar [27. 403]

Ex: You walk slowly.

Ex : You were very happy (merry).

Ex: We have waited till morning. We left for the village.

Eyni məsələləri biz Azərbaycan dilində də müşahidə edə bilərik: *asta yerimək, artıq dərəcədə sevinmək, səhərəcən gözləmək, kəndə yollanmaq, çox oturmaq, sevincindən ağlamaq, dincəlmək*

üçün oturmaq, onların razılığı şərti ilə işləmək. Qeyd etmək istərdik ki, relyativ əlaqə özünü zərfləklə feili və ismi xəbər arasında göstərir. Söz birləşməsində olduqda tərəflər birlikdə mürəkkəb üzv kimi təhlil edilir. Söz birləşmələrindən bəhs edərkən O.Musayev vurğulayır ki, bu və ya digər dildə iki və daha artıq sözün atributiv əlaqə zəminində birləşməsindən əmələ gələn, düzəldilən dil vahidi söz birləşməsi adlandırılır. Konkret dildən asılı olmayaraq, iki və daha artıq sözün birləşməsi o zaman söz birləşməsi adlandırılırsa bilər ki, belə dil vahidlərində iki şərt ödənilmiş olsun: iki və daha çox sözün

birləşməsi nəticəsində alınmış dil vahidini, yəni söz birləşməsinin malik olduğu nominativ məna həyat həqiqətlərinə uyğun gəlsin, onlara zidd olmasın [13. 341]

Biz həmin fikirləri ingilis dilində olan söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələr səviyyəsində illüstrativ şəkildə göstərmək istərdik: *a fantastic opportunity – fantastik imkan, to write a letter apple rochards – alma bağları, a shortened story – qısaldılmış hekayə, a man of character- xarakterli olan adam (xarakterli), a beautiful woman – gözəl qadın, a naughty child -nadinc (dəcəl) uşaq, a dull weather – tutqun hava, cold weather – isti hava, domestic animals – ev heyvanları, wild animals – vəhşi heyvanlar* və s.

Başqa bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, söz birləşmələrini komponentləri arasında olan əlaqələr heç də sırf qrammatik baxımdan düzgün sayılarda məna baxımından doğru olmur. Aşağıdakı söz birləşmələrinə diqqət çəkməyimiz heç də pis olmazdı. Məsələn, *walking houses, dancing mountains, green (black) sun, edible book, drinkable chair* müvafiq olaraq Azərbaycan dilində - *gəzən evlər, raqf edən dağlar, yaşıl (qara) günəş, yeməli kitab, içməli stul* və s. İlk baxışdan qrammatik cəhətdən qeyd etdiyimiz kimi belə söz birləşməsi yaratmaq olar, lakin onların heç bir mənası – semantikasi olmaz, ona görə ki, söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı əlaqələri sadəcə formal qrammatik əlaqə olmamalıdır həmin birləşmələr həmçinin müəyyən nominativlik ifadə etməklə yanaşı, təbii olaraq semantikaya da malik olmalıdırlar [29. 202]

Söz birləşmələrinin komponentlərinin arasında olan əlaqələrin dil vahidlərinin vacib şərtlərin biri də söz birləşmələrinə daxil olan sözlərin komponentlərin dilə xas olan dil qəlibləri (patterns) əsasında sıralanması və onların müəyyən sintaktik əlaqə zəminində birləşməsidir. Onlar barədə bəhs edərkən O.Musayev qeyd edir ki, ingilis dilinə xas olan və atributiv əlaqə zəminində formalaşan söz birləşmələrinə xas olan qəlibləri belə göstərir [13, s. 342]

Təyin edən söz + təyin olunan söz və ya təyin olunan söz+ təyin edən

söz. Məsələn, *a beautiful landscape- gözəl mənzərə, edible berries – yeməli giləmeyvə, decisive decision – qətiyyətli qərar, sensible proposal – ağıllı təklif, sleeping girl – yatan qız* və s.

İkinci qrup söz birləşmələri də yəni təyin olunan söz + təyin edən söz qəlibli söz birləşmələri mövcud ola bilər. Məsələn, *a decision sensible – ağıllı təklif, water to drink - içməli su, a man alive – diri (yəni yaşayan) adam, a letter from my friend – dostumdan məktub, a captain of the team – komandanın kapitanı* və s. Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələri başqa qəlibdə işlətmək, məqbul sayıla bilməz. Məsələn, *a beautiful woman* birləşməsini *a woman beautiful* formasında işlətmək olmaz. Bir qədər öncə qeyd etdiyimiz kimi sözlərin bir-birinin yanında gələrək təsadüfi söz birləşməsi yaratması mümkün deyil. Biz bunu onunla əlaqələndiririk ki, həmin sözlər arasındakı əlaqə ilk baxışdan formal-

qrammatik ola bilər, lakin unutmaq lazım deyil ki, hər bir sözün, söz birləşməsinin, cümlənin ifadə etdiyi bir məna semantika da mövcuddur. O söz birləşməsinin ifadə etdiyi məfhumun arxasında məzmun-semantika yoxdursa, onu söz birləşməsi adlandırmaq olmaz, necə ki, hər bir sözsadəcə -səs yığımından ibarət deyil nominasiya ifadə etdiyi kimi, söz birləşməsi də müəyyən nominasiya ifadə etməlidir, digər bir cəhət ondan ibarətdir ki, həmin məfhum dərk olunmalıdır, əgər dərk olunmursa, deməli onun semantikasısı da yoxdur.

Bir məqama diqqət yetirmək istərdik ki, İ. P. İvanova, B.B. Burlakova kimi dilçilər hesab edirlər ki, sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşməsi adlana bilməz. Onların fikrinə görə ən azı komponentlərinin ikisi əsas nitq hissəsindən ibarət olan birləşmələri söz birləşməsi adlandırmaq olar [26. 184] .

V. Burdalakovanın fikrincə qərb dilçiləri məsələyə başqa cür yanaşırlar. Onların fikrinə görə hər bir iki və daha vahiddən (sözdən) ibarət olan vahid “phrase” – söz birləşməsi adlanır. Qərb dilçiləri “phrase” və əsas nitq hissələrinin birləşməsi arasında hədd qoymurlar və iki növ söz birləşməsi *wise men* və *to the light house* arasında heç bir fərq görmürlər, onlar arasında sədd çəkmirlər [30. 202]

B.İlyiş bu problemlə bağlı yazır ki, iki və daha artıq sözün birləşərək qrammatik vahid yaradır biz onları “phrase” (söz birləşməsi) adlandırırıq (əlbəttə bu analitik forma deyil – perfect forms of the verb kimi). Söz birləşməsinin komponentləri müxtəlif nitq hissəsi ola bilər. Məsələn, onların hər iki komponenti isim, biri isim digəri sifət ola bilər, yenidən biri feil, digəri isim, biri söznü digəri isim, biri söznü ikincisi isim üçüncü yenidən söznü və s. ola bilər [34. 171]

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, B.İlyiş məsələyə bu cür yanaşmasının, yəni söznü + isim tərkibli birləşmələri də söz birləşməsi hesab etməsinin səbəbini izah edərkən yazır ki, əgər belə olmasa, yəni söznü + isimdən ibarət birləşmələr söz birləşməsi hesab edilməsə, o halda onlar, yəni söznü + isim tərkibli tədqiqatdan kənar qalardı. [34. 104]

A.İ. Smiritski də söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı əlaqələri, predikativ, atributiv, obyektiv və yaxud kompletiv olur [28. 75]

Söz birləşmələrinin təsnifindən bəhs edərkən O.Musayev qeyd edir ki, söz birləşmələri aşağıda göstərilən xüsusiyyətlərinə görə təsnif oluna bilər: 1) söz birləşmələrinin tərkibində olan aparıcı komponentə görə; 2) söz birləşmələrinin quruluşuna görə; 3) komponentlərin sərbəstliyinə və qeyri-sərbəstliyinə görə [13. 85]

Daha sonra O.Musayev öz ideyalarını bir qədər da inkişaf etdirir aparıcı komponentinə görə söz birləşmələrini yenidən komponentlərinin hansı nitq hissələrindən ibarət olmasına görə də qruplaşdırır və biz də hesab edirik bu çox maraqlıdır və biz də bu fikirlərlə razılaşıırıq və işimizi bu əsas üzərində təhlil etmək istərdik. Onları qeyd etdiyimiz

kimi O.Musayev aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1)aparıcı komponenti isim olan söz birləşmələri: a garden flower, Tom’s father, a long story, the roer of the ocean

2)aparıcı komponenti sifət olan söz birləşmələri: small in size, low in quality, rich inoil, fond of music

3)aparıcı komponenti say olan söz birləşmələri: ten of the girls, millions of people, thousands of workers

4)aparıcı komponenti feil olan söz birləşmələri: to write a letter, written in pensil, writing a letter, made of iron

5)aparıcı komponenti əvəzlilik olan söz birləşmələri: all of us, any of the boys, some of them, every of the children

6)aparıcı komponenti zərf olan söz birləşmələri: well clothed, badly wounded, well enough, letter in quality

Söz birləşmələrinin quruluşuna görə təsnif edərkən O.Musayev onları müxtəsər sözbirləşmələr və geniş söz birləşmələri kimi iki qrupa bölür. Adətən dilçi alim qeyd edir ki, müxtəsər söz birləşmələr iki komponentdən ibarət olur. Məsələn, fresh milk, to go home, nothing interesting, new moon və s. Digər qrupa isə the answer of the student, at the examination, the occupation of the country by the army of the enemy və s. [13. 346]

Müqayisədə zəif olmasına görə bu dildə uzlaşma olduqca dar bir çərçivədə işlədilir. Tamamilə təbii olaraq qeyd etmək olar ki, müasir ingilis dilində uzlaşma əlaqəsi anxaq əksər hallarda birinci komponenti say, yaxud this, that işarə əvəzliliklərindən biri, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələrində müşahidə edilir. Tabedici söz təkdə olduqda, tabe söz təkdə, cəmdə olduqda isə cəmdə işlədilir. Məsələn, one bed- ten beds, this building these buildings, one apple-five apples, that cap-those caps.

Lakin Azərbaycan dilində bu şəkildə uzlaşma yoxdur, çünki bir çarpayı beş çarpayı, bu bina bu binalar, bir armud beş armud, o kepka o kepkalar kimi birləşmələr ana dilimizdə işlədilir. Qeyd etməyi vacib sayırıq ki, saylarla yaranan söz birləşmələrində sayın özü yəni rəqəmin dəyişməsinə baxmayaraq isim tək halda qalır, işarə əvəzliyi ilə işlədilərkən isə isim cəm şəkilçisi qəbul etsə də işarə əvəzliyi dəyişməz qalır və bu da ona dəlalət edir ki, Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası heç də ingilis dilində olan kimi özünü tam şəkildə göstərə bilmir və bu da dilin müxtəlif dil ailəsinə aid olması ilə sıxı surətdə bağlıdır. [17. 61]

Başqa bir sintaktik əlaqə isə idarə (government) əlaqəsidir. İdarə əlaqəsində tabedici söz tabe sözün müəyyən formada işlədilməsini adından göründüyü kimi tələb edir, məhz bu nöqtəyi-nəzərdən sintaktik əlaqə idarə əlaqəsi adlandırılıb.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, uzlaşma əlaqəsində olduğu kimi, müasir ingilis dilində oqədən də çox işlənən sintaktik əlaqə deyildir. Bir məsələni xüsusi vurğulamaq istərdik ki, ingilis dilində yalnız şəxs əvəzliliklərinin feildən və sözlülərindən sonra obyekt halında işlənməsini dilçilik ədəbiyyatlarında idarə adlandırırlar. Məsələn, visit them, meet us, invite her, call him at his, withe her, from them, for us.

Bu vəziyyətdə tabedici söz feil və ya sözlünü şəxs əvəzliliklərinin obyekt halda işlənməsini tələb edir ki, bu da həmin növ söz birləşmələrində idarə əlaqəsinin mövcud olmasından xəbər verir desək, hesab edirik səhv etmərik.

Başqa bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, ingilis dilində idarə əlaqəsi həmçinin who sual əvəzliyi ilə əlaqədar işlədilir. Tamamlığa sual verildikən who əvəzliyinin obyekt hal forması tələb olunur. Məsələn, Whom did you see in the garden? Bu halda to see feili who sual əvəzliyinin obyekt halda işlənməsini tələb edir ki, bu da idarə əlaqəsinin bariz nümunəsidir.

Belə halda ingilis dilində whom əvəzinə who da işlətmək mümkün olur yəni Whom did you see in the garden? əvəzinə Who did you see in the garden?

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik ədəbiyyatlarında müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqənin ifadəsinin daha bir ifadə üsulu da göstərilir, bu halda söz birləşməsinin bir elementi onun digər bir elementinin hissələri arasında durur. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında mövcud olansintaktik əlaqənin bu tərzdə ifadə olunmasına qapanma əlaqəsi deyilir [13. 351]

Qapanma əlaqəsindən bəhs edərkən O.Musayev yazır ki, ingilis dilində qapanma əlaqəsi zəminində formalaşan söz birləşməsi sifət və ya feili sifət qeyri-müəyyənlik və ya müəyyənlik artikli ilə işlənən isim və ya işarə əvəzliyi + isim tərkibindən ibarət olur, bu növ söz birləşmələrində sifət ismə aid olan qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik artikli və ya işarə əvəzliyi ilə isim arasında durur, sanki sifət isimlə ona aid olan artıkl və ya işarə əvəzliyi ilə qapanır. Məsələn,

1) a high mountain, a nice child, a long way, a lost opportunity, an important decision, an unknown quantity, an immoral book

2) the clever child, the short story, the interesting book, the received pronunciation

3) this long road, this fresh fruits, that signed decision, these broken cups [13. 351]

Həmin qapanma əlaqəsinin şərhini O.Musayev özünəməxsus şəkildə dərin elmi təhlil aşağıdakı kimi vermişdir. O vurğulayır ki, verilmiş birinci qrup misallarda keyfiyyət ifadə edən sifətlər (high, nice, long, lost, important, unknown, immoral), ikinci qrup misallarda ismə aid olan və onun keyfiyyətini bildirən sifətlər (clever, short, interesting, received) müəyyənlik artikli ilə isim arasında, üçüncü qrup misallarda isə ismə aid olan və onun keyfiyyətini bildirən sifətlər (long, fresh, signed, broken) işarə əvəzliyi ilə isim arasında işlənməmişdir. Bu isə o deməkdir ki, təyinlə təyin olunan söz arasındamövcud olansintaktik əlaqə qapanma vasitəsilə ifadə edilmişdir [13. 351]

Bütün bu qeyd etdiklərimizin hamısı ilə biz də razılaşıırıq və növbəti fəsillərdə çalışacağıq ki, öz təhlilimizi bu elmi-nəzəri fikrə əsaslanaraq aparaq.

Başqa bir məsələdə vardır ki, O.Musayev həmin tədqiqatında daha bir önəmli məqama da diqqət çəkir ki, müasir ingilis dilində qapanma üsulu ilə formalaşan söz birləşmələrinin digər bir növünə də təsadüf edilir. Bu növ söz birləşmələri müəyyənlik artikli ilə işlənmiş isim + zərf tərkibindən ibarət olur. Məsələn, the then government, the then presiden, the then ambassidor və s.

Göründüyü kimi, bu misallarda then (o vaxtkı/zamankı) zərfi müəyyənlik artikli (the) ilə ona aid olan isim (government, president, ambassidor) arasında qapanmışdır. O.Musayev qeyd edir ki, qeyri-müəyyənlik artikli + sifət + isim əsasında formalaşmış söz birləşmələri müasir ingilis dilində geniş işlənir (13, s. 352).

Söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələrdən bəhs edənlər arasında A.İ.Smirnitskinin fikirləri də olduqca maraqlı, orijinal və elmi cəhətdən əsaslandırılmış hesab olunur. Həmin sintaktik əlaqələrdən bəhs edərkən A.İ.Smirnitski vurğulayır ki, cümlədə özünün tam bərabərli olmayan səciyyəvi xüsusiyyətlərini sözlər arasında müxtəlif formada göstərir, yəni daha yaxın sintaktik cəhətdən bağlı olurlar və daha zəif bağlı əlaqədə olanlar [28. 173]

A.İ.Smirnitski sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrdən bəhs edərkən ilk növbədə mübtədə və xəbər arasındakı əlaqəni ifadə edir ki, bu da dilçilik ədəbiyyatında predikativ əlaqə adlanır. O öz fikirlərini he və is a doctor, the table və is black, the doctor və arrived sözlərindən ibarət yaranmış cümlələr vasitəsilə göstərə bilir: He is a doctor – O həkimdir;

The doctor arrived – Həkim gəldi (çatdı); The table is black -Stol qaradır [28. 173]

Yeri gəlmişkən onu da vurğulamaq istərdik ki, müasir dövrdə dünyada gedən qloballaşma şəraitində müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi olduqca aktual bir problemə çevrilmişdir. Ayrı-ayrılıqda ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələr öyrənilmişdir. Biz də həmin tədqiqat işlərinin bəzilərindən ayrı-ayrılıqda dissertasiyanın əvvəl hissəsində həm bəhs etmişik, həm də öz tədqiqatımız üçün nəzəri baza yaratmağa çalışmışıq. Bu nöqtəyi-nəzərdən hesab edirik həmin dillərin sintaktik əlaqələrinin qarşılıqlı öyrənilməsi çox maraqlı olar və bu millətlər, dövlətlər arasında əlaqələrin son dövrlərdə belə genişliyi vaxtda mühüm əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir.

Adından göründüyü kimi sintaktik əlaqə sintaksisin problemlərindən biridir, baxmayaraq yuxarıda vurğulandığı kimi bəzi müəlliflər onu morfologiyanın sahəsi hesab edir. Qrammatikanın bir bölməsi olan sintaksis iki hissədən ibarətdir, sözlərin qrammatik birləşməsi qaydaları və ya söz birləşmələrinin öyrənilməsi, cümlənin əmələ gəlməsinin öyrənilməsi məsələsinə aydınlıq gətirir.

Təbii olaraq sintaksisin öyrənilməsi tarixi çox qədimdir. Dilin əsas, başlıca funksiyası, yəni ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyası sintaksisin vasitəsilə reallaşır. Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi sintaksis sözü yunanca “syntaxis” sözündən olub tərtib etmə, birləşdirmə mənasını verir. Qeyd etməliyik ki, dilin quruluş ünsürləri vahid bir sistem təşkil edir, yəni fonemlər morfemləri, morfemlər leksemləri və frazemləri, leksemlər sintaqm və cümlələri (sadədən mürəkkəbə, primitivdən aliyə doğru gedən prinsiplərlə) təşkil edir. Buradan bizim gəldiyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, dil sisteminin ən ali vahidləri sintaktik vahidlərdir.

Müxtəlif sistem və quruluşlu dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələrin təbiəti, oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi, işlənmə yeri və ifadə üsullarının öyrənilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbii olaraq növbəti fəsillərdə sintaktik əlaqələri yalnız söz birləşmələri arasında deyil, həmçinin cümlələr arasında da tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin iki cəhətini əlaqələrin ifadə formaları təşkil edir. Əlaqələrin ifadə formaları əlaqələrin formal cəhəti hesab olunur və qrammatik və yaxud sintaktik əlaqələr adlanır. Sintaktik əlaqəyə gəldikləri zaman sözlər morfoloji cəhətdən dəyişməyə məruz qalır və sintaktik cəhətlən birləşirlər. Sintaktik əlaqələr onların üsullarından asılı olaraq birtərəfli, ikitərəfli və bilavasitə ola bilər. Məsələn, yanaşma əlaqəsində tabe söz heç bir sözdəyişdirici şəkildə qəbul etmir və əvvəldə gəlir. Burada sintaktik əlaqə bir tərəfli və bilavasitə olur.

Bəllidir ki, istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində olan sözlərin birləşmə yaratması müəyyən məntiqi əsasa söykənir. Təbii olaraq sözlər arasında mövcud olan müəyyən əlaqələr təşkil edir

1. Uzlaşma (agreement) əlaqəsi;
- 2.. İdarə (government) əlaqəsi;
3. Qapanma (enclosure) əlaqəsi [13. 348]

Həmin əsərində dilçi alim daha sonra vurğulayır ki, dünya dillərinin əksəriyyətində söz birləşmələri, bir qayda olaraq, yuxarıda göstərilmiş sintaktik əlaqələr zəminində formalaşır. Bu nöqtəyi-nəzərdən məsələyə yanaşdıqda hesab edirik ingilis dili heç də müstəsnaq təşkil etmir, bu sahədə dillər arasında mövcud olan fərq sintaktik əlaqələrdən hər birinin işlənmə miqyasında müşahidə edilir. Qeyd etməliyik ki, sintaktik əlaqələrin müxtəlif dillərdə işlənmə miqyası təsadüfi olmağı hər bir konkret dilin morfoloji quruluşu ilə şərtlənir: zəngin morfoloji quruluşa malik olan dillərdə, məsələn rus dilində uzlaşma və idarə əlaqələri, morfoloji quruluşca zəngin olmayan dillərdə, o cümlədən həmin qəbildən olan ingilis dilində, ən çox yanaşma əlaqəsi işlənir.

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, söz birləşmələrinin komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqənin şəkildə deyil, ancaq sırası vasitəsilə ifadə edilən növünə yanaşma əlaqəsi deyilir.

Qeyd etməyi vacib sayırıq ki, müasir ingilis dili analitik quruluşa malik olduğun dan bu dildə söz birləşmələri əsasən yanaşma əlaqəsi vasitəsilə formalaşır. Yanaşma(adjoining) əlaqəsi zəminində mövcud olan söz birləşmələrində, bir qayda olaraq, tabe söz tabeedicilərdən bilavasitə ya əvvəl, ya da sonra gəlir. Məsələn,

- 1) a sensible decision, high mountains, stone wall
- 2) to sleep soundly, to go quickly, a seat vacant

Nəticə

Söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələrin elə növüdür ki, burada tabe söz tabeedicilərlə eyni morfoloji formada işlədilir. Uzlaşma təbii olaraq ən çox cinsə və cəmiyyətə görə olur. Buna görə də, bu sintaktik əlaqə bir sintaktik əlaqə növü kimi ən çox ismi cins, hal və kəmiyyət kateqoriyasına malik olan dillərdə, məsələn, rus, alman və s. Dillərdə geniş miqyasda və intensiv şəkildə işlədilir. Bir məqamı da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, müasir ingilis dilində ismin qrammatik cins mənasının özünün xüsusi şəkildə olməyinə və hal kateqoriyasının başqa dillərlə

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. B.. 1974, 417 s.
2. 3. Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 1988, 263 s.
- Allahverdiyeva F. Bədii mətnin formalaşmasında sintaktik əlaqə vasitələri. B., 2011, 173 s.
4. 5. 6. Babayev A. Dilçiliyə giriş. B., 2004, 511 s.
- Babayeva V. Müasir ingilis dilində sifətli söz birləşmələri, B., 2015, 213 s.
- Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi. B., 2005, 312 s.
7. 8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 1982, 214 s.
- Hüseynov A. İngilis dilinin qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. B.. 2015, 375 s.
9. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. B., 2003, 583 s.
10. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. B., 2004, 493 s.
11. Quliyev C. Mürəkkəb söz və onun strukturu. B., 2011, 195 s.
12. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. B.. 2001, 143s.
13. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. B., 2007, 587s.
14. Müasir Azərbaycan dili. I, II cild. B., 1981, 442s.
15. Nuriyeva İ. Müasir ingilis, rus və Azərbaycan dillərində təyini söz birləşmələrinin struktur-semantik xüsusiyyətləri. NDA, B., 2007, 19 s.
16. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. B., 2003, 406 s
17. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrinin tipoloji təhlili. B., 2008, 861 s.
18. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrinin tipoloji təhlili. B., 2008, 861 s.
19. Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. B.. 2008, 162s.

20. Yunusov D. Müqayisəli tipologiya. B., 2012, 177 s. Rus dilində:
21. Аракин В.Д. Сравнительное типология английского и русского языков. М., 1979, 253 с.
22. Байрамова А. Вид и время как категория текста. Б., 2011, 197 с.
23. Беляева М.А. Грамматика английского языка. М., 1971, 333 с.
24. Верховская И.П. Видо-временные формы в английском сложноподчиненном предложении. М., 1980, 111 с.
25. Жигadlo В.Н., И.П. Иванова, Л.Л. Иофик. Современный английский язык. М., 1956, 349 с.
26. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1982, 284 с.
27. Качалова К.М. Грамматика английского языка. М., 1964, 569 с.
28. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957, 285 с.

İngilis dilində:

29. Blokh M.Y. A course in the theoretical English grammar. M., 1983, 382 p.
30. Burlakova V. Contribution of English and American linguists to the theory of phrase.
31. Close R.A. A reference grammar for students of English. M., 1979, 341 p.
32. Ganshina M., N.Vasilevskaya. English grammar. M., 1958, 471 p.
33. Gorelik Ts.S. Adjectival Collocations in Modern English. M., 1967, 301 p.
34. Ilyish B. The structure of modern English. Leningrad, 1971, 385 p.
35. Irteryeva and others. A theoretical English grammar (Syntax). M., 1969, 142 p.
36. Jafarova L., Mammadova N. English grammar and translation. B., 2016, 319 p.
37. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course in English grammar. M., 1966, 297 p.
38. Kaushanskaya R.L. and others. A grammar of the English language. M., 1973, 320 p.

**Azərbaycan Dillər Universiteti,
filologiya elmləri doktoru
E-mail: farida.muhammedali@mail.ru*

Farida Allahverdiyeva

VARIABILITY OF WORD COMBINATIONS

The article is dedicated the variability of word combinations. Word combinations are related to syntax, lexicology, word formation and phraseology. The form and properties of word combinations depend on the nature of the words that form them. Word combinations can naturally also actively participate in word formation. The forms of phraseological units are also based on the models of word combinations and arise on that basis. Phraseological combinations receive their first stage of development from word combinations and are constantly nourished by them. Naturally, we consider it is important to note that, that object relations manifested themselves both in word combinations and in sentences.

Keywords: *predicative relationship, attributive relation, formal object relationship, variation created by meaning relationship, the variation of the syntactical relationship between words.*

Фарида Аллахвердиева

ИЗМЕНЧИВОСТЬ СЛОВСОЧЕТАНИЯ

В статье рассматривается вариативность словосочетаний. Словосочетания связаны с синтаксисом, лексикологией, словообразованием и фразеологией. Форма и свойства словосочетаний зависят от характера образующих их слов. Словосочетания, естественно,

также могут активно участвовать в словообразовании. Формы фразеологических единиц также строятся по моделям словосочетаний и возникают на этой основе. Первую стадию своего развития фразеологические сочетания получают от словосочетаний и постоянно ими подписываются. Естественно, мы считаем важным отметить, что объектные отношения проявляются как в словосочетаниях, так и в предложениях.

Ключевые слова: *предикативное отношение, атрибутивные отношение, формальные объектные отношение, вариация вызванная смысловым отношением, вариации синтаксических отношений между словами*

Filologiya elmləri doktoru Firudin Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 06.06.2025

Son daxilolma tarixi: 27.07.2025